

V. FEJEZET.

Rétköz.

1. Királyi alapítású falvak. Körösszegi uradalom. 2. Középbirtokos települési egységek.

A Sebeskörös két partján fekvő és északról a Hontpázmány nemzetség birtokai, délről a kisbirtokosság, nyugatról a Sárrét, keletről pedig a püspöki birtokok által határolt terület mintegy átmenet a déli kismemes jellegű és a Berettyó melletti nagybirtokos vidék között. Falvainak együtt tárgyalása első tekintetre talán önkényesnek és mesterkéltnek látszik. A középkor utolsó századában ugyanis e községek közül egyesek szinte kismemesi jellegűek voltak, de mellettük jómódú középnemesi és nagybirtokos falvakat is találunk. Az alaposabb vizsgálat azonban meggyőz arról, hogy a XV. századi állapotok nem természetes fejlődés eredményei s eredetileg a települések között nem volt nagy különbség. A Sebeskörös, szabályozása előtt Vizesgyántól kezdve nagy kiterjedésű nádas rétségeket alkotott. Mivel a nádasok között levő szigetek kitűnő legelők és kaszálók, a vidék alkalmas volt az állattenyésztésre. De szántóföldjei is termékenyek. Mindezek a természeti adottságok a honfoglaló magyarok előtt egyenesen kívánatosá tették a terület megszállását. Birtokukba is vették, benépesítéséhez azonban még századok munkája kellett.

1. A legfőbb telepítési tényező itt is a királyi hatalom volt, működése azonban legtöbb esetben nem választható el az egykori szabad magyarok majdnem egyenrangú munkájától. A falvak legnagyobb része a XII. század végén már állott, az írásban szegény korszak települései azonban eredetük szerint csak ritkán választhatók szét. Néhány községet mégis határozottan a királyi hatalom telepítésének tulajdoníthatunk. Ezeknek a fekvése egyben az egykori királyi ispánság hatókörét is mutatja. A törzsszervezet bukása után, a X—XI. század fordulóján, keletkeztek a törzsnévvvel nevezett falvak, mint Tárján, Pappmegyer, Kérsziget. Ezekkel egyidőben ülték meg Har-

sányt, első nevén Varsányt.¹ A XI—XII. században a terület értékesebbé tételére már idegen népeket is felhasználtak. Az első telepések emlékét a falunevek őrizték meg. Besenyő és Böszörmény első lakói török eredetűek voltak, Tóti, Oroszi, Csehiéi pedig szlávok.

A királyi uradalom bomlása sok falu fejlődését megváltoztatta. Az ispánság telepítéseinek együttmaradt kisebbik része a Barsa nemzetség kezébe került, nagyobbik részét pedig a középbirtok szívtá fel. Sőt a kétirányú fejlődés hármassá lett, mert a nagy- és középbirtok mellett a királyi népek emelkedő rétegeiből kialakulva, megjelent a kisnemesség. Ez ugyan az előbbi kettőnél jelentéktelenebb, de új színárnyalatot hozott, s a megye északi és déli részeinek ellentétes végletei között a tájat átmenetivé változtatta. Az eredeti állapot módosulásával a XIII. század második felére a nagybirtok a körösszegi vár közvetlen környékére zsugorodott össze, a királyi ispánság falvai pedig jórészt középbirtokos nemesek vagyonát gyarapították. A következő század delén a birtokviszonyok nagyon kezdtek a déli részekéhez hasonlítani. Új fordulatot a század második fele hozott. Egyes családok, mint a Toldiak, Ugrayak, királyi telepítésű falvakkal gyarapodva, a középbirtokosság közül kezdtek kiemelkedni. A század végétől kezdve, amidőn a körösszegi uradalom romjai is jó gazdák, a Csákyak kezére jutottak, a középbirtoknak nem volt módja, hogy királyi adományokkal terjeszkedjék, sőt az új szomszédokkal szemben hamarosan védekezésre szorult. A Csákyak a XIV—XV. század fordulóján Zsigmond királynál lévő nagy befolyásukkal elérték, hogy az állandó belviszályokban gyakori hűtlenség címen elkobozott rétközi falvak mind az ő uradalmukat növeljék.² Nem vetették meg a középnemeseknek a koronára szállott kicsi birtokrészeit sem, ha arról volt szó, hogy határaikat kikerekíthetik.

Az újjáéledt nagybirtok és az emelkedő társaik falvai közé szorult települések nemessége, megfosztva annak a lehetőségétől, hogy a kihalás, hűtlenség, stb. címen a koronára szállott részeket köréből valók kaphassák meg, a nagybirtokkal szemben mindjobban háttérbe szorult és nehéz helyzetében a déli kisnemességgel keresett kapcsolatot. Ilyen ingadozások után alakult ki az a többszínű XV. századi kép, melyről már előbb megállapítottuk, hogy az eredeti állapotra nem vonatkoztatható.

A királyi alapítású falvak közül külön csoportba foglalhatók azok, amelyek állandóan kapcsolatban állottak a körösszegi várral. Ezek egykor talán az ú.n. körösközi királyi

¹ Kniezsa i. m. 371. l.

² 1393: Csáky I. 167, 188., 199., 268., 431. stb. lapokon. — 1411: Pérenyi.

ispánsághoz tartoztak, melynek központja a Sebeskörös ágai közt fekvő, nehezen megközelíthető körösszegi vár lehetett. A rétközi királyi birtok roncsait a XIII. század végén Barsa Kopasz kapta adományul és ő kovácsolta össze belőlük a körösszegi uradalmat.³ Kopasz nádor lázadása után (1317.) újra királyi birtok lett, de a szomszédoknak tett adományok állandóan fogyasztották. 1396-ban a Csákyak szerezték meg,⁴ akik tudatos birtokpolitikával mind több falut vontak érdekkörükbe. Körösszeg eredete a legkorábbi települési rétegbe nyúlik vissza. Rendkívül védett fekvése és az itt keresztül húzódó út olyan előnyt jelentettek, ami a középkor végére kiemelte a környezetből.

A mai Berekböszörmény, — a középkorban Berek és Böszörmény — régebbi részét a XI. század végén Kálmán király rendeletére széttelepített mohamedán vallású káliz-törökök alapították.⁵ A teljesen magyar környezetbe került idegen néptöredék beolvadása a XIII. századra befejeződött, mert a Böszörmény népfeslegete által alapított új falut, Bereket, szomszédai már nem idegen telepésekre mutató népnévvel, hanem ligeterdős határáról nevezték el. Besenyőt XI—XII. század fordulóján bekérezkedett, vagy fogságba esett besenyőkkel alapították meg.⁶ Körmösd a XIII. század előtt települt meg.⁷ Határában alakult ki az Árpád-kor alkonyán Félegyház. A két község a XVI. század elején egybeolvadt. Jellegzetes sárréti foglalkozást űztek Darvas darvász lakói. Kisnemes birtokosaitól később éppen úgy a Csákyak szerezték meg, mint a szomszédos Vekerdet.⁸ Darvas a XIII. század előtt, Vekerd pedig a tatárjárás után keletkezett.

A Csákyak körösszegi uradalma adományok, vásárlás útján gyarapodott nagyra, de emellett saját jobbágysága is hozott létre új telepeket. A három ilyen falu közül kettő, Tölgykerék és Méhes, a Berekböszörmény körüli hatalmas erdők jobb kihasználásának köszöni létét. Tölgykerék a régebbi, még a Csákyak előtt megütlék, Méhes már valószínűleg az új gazdák telepítése. Szintén neki tulajdonítjuk Orosztelek megalapítását. Első telepesei a XIV—XV. század fordulóján idehozott rutének lehettek. Nagy azoknak a falvaknak a száma, melyek

³ Bunyitay: Kopasz nádor (Századok, 1888. 15. és 129. és k. l.) 1401: Csáky, I. 218 l.

⁴ Csáky, I. 183. l.

⁵ Karácsonyi J.: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények, vagy izmaeliták? (Akad. Ért. a tört. tud. köréből, XXIII. 7.) Bpest, 1913. 15. l. — Kossányi B.: A kalizok vallása (Domanovszky Emlékkönyv), Bpest, 1937. 369. és k. l.

⁶ Kniezsa i. m. 438. l.

⁷ 1213: VárReg. 51., 92., 383.

⁸ 1269: Csáky, I. 64. l. (1332. é. á. i.) — u. o. 185. l. — 1496: Csáky, I. 485. l.

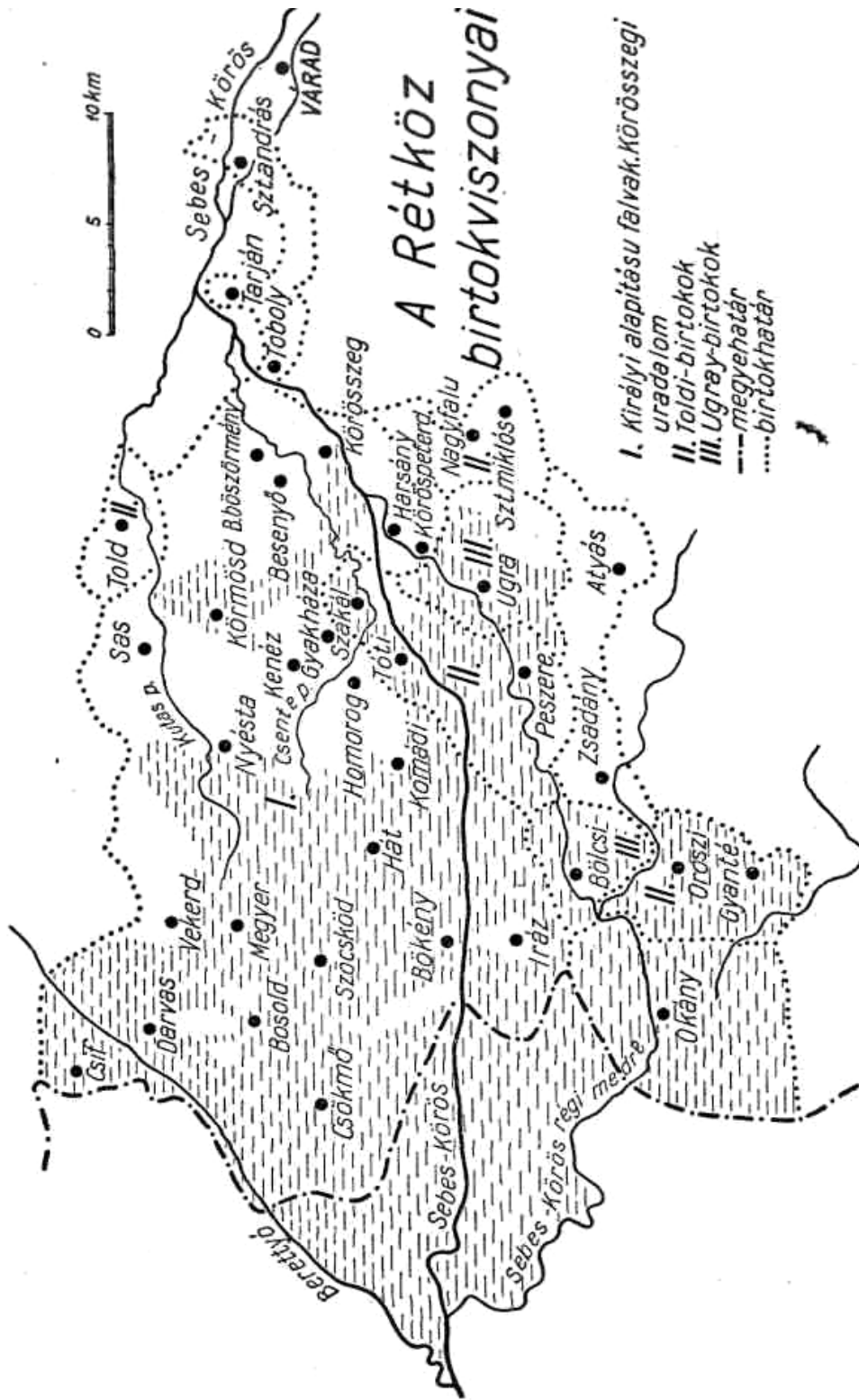
hosszabb-rövidebb ideig középbirtokosoké voltak és a Csákyak csak később vetették meg bennük a lábukat. Ezeket, mint-hogy teljesen kialakulva kerültek át a körösszegi uradalomba, a középbirtokossággal együtt tárgyaljuk.

2. A középbirtok kiterjedése és határain belül kisebb egységek kikristályosodása a XIII. század végén már határozottan felismerhető. A középbirtokos rétegnek az eredetét a korai idők oklevélszegénysége miatt nehéz pontosan megállapítani. Igen valószínű, hogy különböző elemek egyesüléséből állott elő és egyes részei más-más úton haladva, jutottak el a fejlődésnek ugyanazon fokára. Az alaprétég a honfoglaló vitézek leszármazóiból kerülhetett ki. Az ősi szállásbirtokon idők folyamán három-négy falu keletkezett, amihez gyakran járult a várbirtokokból kisebb-nagyobb rész. Az uralkodók bőkezű adományaival egyes családok birtokállománya nagyon megnövekedhetett. Falvaik eredetének különbözősége azonban hamar elmosódott és a későbbi források alapján a saját alapításúak az egykori királyi birtoktól már nem választhatók el. Az alábbiakban mindig megemlítjük, ha egy középnemes község hihetőleg királyi alapítású. A XIII. századi nagy társadalmi átalakulás a várszervezet előkelőbb elemeit a nemesség soraiba emelte. A várbirtokok romjain kialakult középbirtokosságnak ez a másik eleme falvait készen kaphatta a királyi uradalomból s így szerepe a táj benépesítésében jóval kisebb. Az itteni középbirtokosokról szólva, utalnunk kell arra, hogy területileg összefüggött a Bihar körüli hasonló vidékkel, tehát eredetük is feltehetőleg hasonló. A középnemességen belül levő különbségeket úgy ismerhetjük meg legjobban, ha áttekintjük az egyes birtokcsoportokat.

A rétközi nemesség legjobb módú és legmagasabbra emelkedett családja a Toldi familia volt. Mióta az irodalom a kihalt család emlékét új életre keltette, sokat írtak a család eredetéről.⁹ A régebbi feltevésekkel nem foglalkozva, megemlítjük, hogy a nagyerejű bajnok őseit legújabbban a Hontpázmány nemzetség bihari ágából származtatják.¹⁰ Ez a megállapítás azonban téves. Az eddigi kutatók ugyanis a család XV—XVI. századi birtokállományából indultak ki és nem tudták elképzelni, hogy az akkor nagy területekkel rendelkező Toldiak korábban a szomszédos középnemességgel egy színvonalon állottak. Pedig a család nemzetségi eredete egyáltalában nem való-

⁹ Karácsonyi J.: Toldy Miklós származása. (Katholikus Szemle, 1899. 749. és k. 1.) — Wertner M.: Adalékok Toldi Miklós életrajzához. (Akadémiai Értesítő, 1913. 172. és k. 1.) — Mályusz E.: A Toldi-monda történeti alapja. (Hadtörténelmi Közlemények, XXV. (1924.) 3. és k. 1.) — Mályusz E.: A Toldi-monda. (A bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, IV. (1934.) köt. 126. és k. 1.) — A kérdés egész irodalmát 1. ebben a két cikkében.

¹⁰ Petrichevich Horváth E. br.: A nagyszalontai és feketebátori Tholdy-család eredete. (Turul, 1937. 74. és k. 1.)

5. sz. vázlat.

színű. Az ősi monostornak tartott Feketebátor, oklevelekkel bizonyíthatólag, igen későn került hozzá, tehát nem ő alapította.¹¹ A Toldiak déli részen levő falvai mind későbbi szerzemények.¹² Törzsbirtokaik a Sebesköröstől északra Szakál és Told körül terültek el. Rokoni kapcsolataik sem mutatnak előkelő származásra. Ősi birtokaikon a Szakáli és Büdi családokkal osztoztak, akiket pedig a legszorosabb szálak fűzték a görbedi, stb. kismességhez.¹³ Minthogy a velük rokon családok adományok útján nem gazdagodtak meg, bennük a Toldiak eredeti társadalmi helyzetét szemlélhetjük. Itteni 13 falujuk közül csak kettőről mondhatjuk határozottan, hogy az ő telepítésük, a többit mind a királyi uradalomból szerezték. Ez a két község a névadó Told és Szakál.¹⁴ Mindkettő az eredeti szállásbirtokon még jóval a XIII. század előtt kialakult. Korán, talán a XIII. század elején sikerült Szakálhoz tekintélyes adománybirtokokat csatolni és ezzel megvetették emelkedésük alapját. A várispánság alapította a XII. században Tótit, Csehit, Csehkerekit. Korábbi szláv nyomra mutat Peszere neve.¹⁵ Határunkban települt meg Fancsika a XII. század végén. A következő században kapták Nagyfalut és Szentmiklóst,¹⁶ melyhez már csak a Toldiaknak volt jussuk, szegényebb rokonaiknak nem. Még későbbi, hihetőleg XIV. századi, szerzeményük a Kissárrét szélén fekvő Oroszi, Gyanté és Bibateleke. Mind a hármat kialakulva kapták meg. Oroszi és Gyanté a XIII. század elején még beletartoztak a várszervezetbe,¹⁷ Bibatelekét pedig az ilyen nevű bihari centurio alapította.¹⁸ Az így összekovácsolt körösmenti birtokon a Toldiak később csak egy falut telepítettek, Battyánülését Szakál közelében a XIV. század első felében.

Mint látható, a család későbbi birtokviszonyaiból valóban nem következtethetünk az eredetre. Szerény szállásbirtokukat a Toldiak a széteső királyi uradalom kialakult részeivel növelték nagyra, s így a látszólagos ellentmondás dacára a középbirtokosság soraiba tartoztak.

Másik kiemelkedő familia az Ugray. Birtokai a Toldiak falvai közelében, a Sebeskörös balpartján terültek el. Nemzetiséghez tartozására nincsenek adataink, de azért nem lehet-

¹¹ Bátor Toldi Miklós 1390-n kapta a királytól a szatmármegyei Daróc fejében. (Bánffy, I. 432. l.) — A korábbi királyi birtoklásra l. 1316: Justh, K. 1—2. (1382. é. á. i.) és 1344: H. O., III. 149. l.

¹² 1398: Dl. 28125. és 30169. — 1473: Justh, B. V. — 5. — Dl. 36422.

¹³ 1322: Anjou, II. 25. l. — Dl. 2115. — 1353: Bölöni. — 1357, 1397: Bölöni. — 1400: Akad. IX. dob. — 1437: Akad. XIV. dob.

¹⁴ 1284: Wenzel, XII. 421. l. — 1284: Muz. törzs. 12. (1292. é. á. i.)

¹⁵ Kniezsa I. szíves közlése.

¹⁶ 1338: Dl. 26555. — 1478: Eszt. prim. lvt. T. 66.

¹⁷ 1221: VárReg. 317.

¹⁸ 1214: VárReg. 97., 165.

len, hogy valamelyik előkelő család igen korán idekerült ága volt. Bizonyos csupán az, hogy tagjai idők folyamán teljesen hozzáhasonultak középbirtokos környezetükhöz. A Sebeskörös régi folyásánál fekvő törzsbirtokukat ők népesítették be. Első falujuk Iregd lehetett, mely még a XIV. század elején is legjelentősebb községük.¹⁹ Mellette alakult ki a XII. század elején az a falu, melyet a század második felében élt monostoralapító családtagról később Ugrának neveztek.²⁰ Neve után ítélve Piskit, régebben Püspökit, a váradi püspökség közeli birtokaira való népség ülte meg és az Ugrayak a Toldiakkal közösen szerezhették.²¹ A királyi uradalomból a XIII. század végén a törzsbirtokaiktól kissé nyugatabbra eső Bölcsit kapták meg. A kezükben levő terület települési viszonyaiban a XIV—XV. század hozott némi változást. Iregd egybeolvadt Ugrával, a felduzzadt népességű falu pedig később három önálló részre hasadt, Kis-, Nagy- és Monostorugrára.²² Teljesen új alapításuk volt a rövidéletű Ökörkerék.

A Gyakházi és Petlendi nemesek útja szintén emelkedő volt. Őseik conditionarius-nemesek lehettek, akik 1284-ben a Toldiaktól megkapták a Csehi nevű lakatlan földet.²³ Kis birtokuk benépesítését még a század végén megkezdték és a két szerző testvér: Gyak és Péter a XIV. század elejére megvetette Gyakháza és Petlend alapjait.²⁴ Az igen szerény kezdet ellenére szerencsés házasságok révén a középkor végén a jómódú középbirtokosok között találjuk őket.

Közös lehetett a Komádi körüli falvak eredete. Birtokosaikban a körösmelléki középnemesség átlagát szemlélhetjük. A nagybirtokkal szemben védekezniük kellett és a XV. század óta több helyen visszaszorultak. A falucsoport legrégebb tagjaiul Kishomorogot (ma Magyar-), Komádit, Szöcsködöt és Hátot vehetjük. Mindegyik még a XIII. század előtt teljesen kialakult. Megtelepítőre csak Hátnál van határozott adatunk, Szöcsködnél pedig sejtjük. Hát lakói ugyanis 1226-ban bihari várjobbágyok voltak,²⁵ Szöcsköd pedig sokáig legszorosabb kapcsolatban állott Háttal és birtokosai is a háti nemesek.²⁶ A királyi ispánság népei ülhették meg mindkettőt és ezért szentelték a szöcsködi templomot a váradi püspökség és Bihar nagy védője, Szent László király tiszteletére.²⁷ Őst és Észt a

¹⁹ 1329: Bölöni. (1371. é. á. i.)

²⁰ 1214: VárReg. 97., 389. — Jakubovich, 358. l. „villa Danela”.

²¹ 1329: id. okl. — 1429: Eszt. prim. lvt. T. 48. — 1448: Vay, 1125/1—2.

²² 1389: Bölöni. — 1524: u. o.

²³ 1284: Wenzel, XII. 421. l.

²⁴ Jakubovich, 301. l.: „villa Petri fratris Gok.” — 1322: Anjou, II. 25. l. — 1347: L. o. lt. 23.

²⁵ VárReg. 353.

²⁶ 1393: Wesselényi lvt.

²⁷ 1430: Dl. 8307.

XIII. század második felében alapították, valószínűleg királyi birtokból nyert területen. A XV. században Szöcsköd a Telegdi, Ész és részben Komádi, Kishomorog a Csáky-nagybirtok részei lettek,²⁸ ami több irányban éreztette hatását: Megkezdődött a falvak megkisebbedett határán osztozkodó nemesek elszegényedése. Ezekben a községekben megmaradt a jobbágylakosság, sőt új telepeket hozott létre: Újészt és Kiskomádit. Az utóbbi a Csákyak kezére került rész önállósulásának tekinthető.

Komáditól délnyugatra, ott ahol régen a Sebeskörös végleg beleveszett a Kissárrét nádasaiba, több község állott, melyek keletkezésénél azonos erők hatottak. Egy 1398-i oklevél szerint Iráz, Csökmő és Bökény a körösközi ispánsághoz tartoztak.²⁹ Ha feltételezzük, hogy a körösközi ispánság eltűnt királyi megye, gazdasági szervezet volt, akkor a megszűnte után is odaszámított községek alapítását a királyi birtoklás korára kell tennünk. Lehetséges azonban, hogy annak a családnak volt ősi szállása, mely a XIV. században bírta.³⁰ Bármelyik feltevést is fogadjuk el, vitathatatlan, hogy a Sárrét szigetein épült telepek egy kézben alakultak ki. Iráz, Bökény, Csökmő keletkezése elvész az oklevélben szegény kor messzeségében, a XIII. század kezdetétől azonban mindegyikre van írásbeli adatunk.³¹ A tatárjárás után az előbbi birtok határain belül még egy falu, Péntekülése települt meg, de a XV. századra elsorvadt.

A Kissárrét korai benépesítését bizonyítja, hogy már a XIII. század elején állott Okány, Zsadány és Kót,³² A két előbbiről egészen bizonyos, hogy királyi birtok volt,³³ az utóbbi lehetett magántelepítés is. Zsadány és Okány gazdái egyéb birtokaik révén a középnemesség rendezettebb helyzetben lévő részéhez tartoztak,³⁴ Kót azonban elpusztulása előtt már nagyon közeledett a kisenemes falvakhoz.

Egységes területen alakult ki jóval a XIII. század előtt Kenéz, Nyésta, és Bosold. Jó okból gondoljuk, hogy alapításuknál a királyi ispánságnak volt a legnagyobb szerepe. A Nyéstai és Bosoldi családok őse Wse 1229-ben a békési vár centuriója volt,³⁵ Nyéstán pedig a XIV. század elején a Barsa-nem Nadányi ágának is volt része,³⁶ ami csak úgy érthető meg, ha feltesszük, hogy mindkét familia adományképpen jutott hozzá.

²⁸ 1393: Wesselényi lvt. — 1393: Csáky, I. 167. l. — 1409: Csáky, I. 268. és 275. l. — 1421: Csáky, I. 311. l.

²⁹ Dl. 8301. — 1370: Csáky, I. 129. l.

³⁰ Karácsonyi: Békés vm. I. 45. l. és III. 157. l. szerint a Smaragd nemzetségé volt.

³¹ 1214: VárReg. 75., 108., 231.

³² 1220: VárReg. 187., 235.

³³ 1249: Wenzel, VII. 284. l.

³⁴ 1458: Dl. 15261. — 1508: Akad. XVIII. dob.

³⁵ VárReg. 358. — 1333: Anjou, III. 38. l.

³⁶ 1326: Bihar vm. lvt. középkori oklevélgyűjt.

A Nyésteiak rokoni kapcsolataiból,³⁷ vagyoni viszonyaiból azonban arra is gondolhatunk, hogy előkelőbb származásúak és birtokaik egy része nem volt servitiummal terhelve. Mind a három falu jómódú, népes jobbágyközség maradt. A XIII. század előtt királyi birtokon kialakult Csif egészen ellenkező utat tett meg. A középkor végén csak nemesektől lakott közönségnek látszik.³⁸ Ennek részben a falu földrajzi helyzete is oka volt, mert a Sárrét mocsaraitól, nagybirtoktól körülvéve, szaporulata elhelyezésére semmi lehetőség sem nyílt.

Egészen bizonyos, hogy a királyi uradalom keretein belül alakult ki a mai Mezősas és az elpusztult Csősi, másképen Csősztelek. Megtelepedésüket a megye kialakulása idejére tesszük. Csősi neve mutatja, hogy első lakói a várbirtokon szolgálatot teljesítő népek voltak. Mezősason, középkori nevén Sásason, a XII. század elején a várszervezet előkelőbb réteghez tartozó „szent király szabadjai” éltek.³⁹ Ezekről származhattak a sási nemesek, akik a várbirtokok eladományozásakor Csőszit is megszerezték.

Szólnunk kell végül a Várad közelében állott Szentandrás, Tarján, Toboly, Peterd, Lőkősháza, Kecset falvakról. Megtelepülésükről korai adatok hiányában alig mondhatunk valamit. Lőkősháza kivételével a XII—XIII. század fordulóján már mindegyik állott. A Hontpázmány nemzetség és a váradi egyház falvai közé voltak beszorulva, amiből következik, hogy az említett két nagybirtok eladományozása idején nem lehettek a király tulajdonában, mert különben az új gazdák ezeket a közbeeső területeket is elkérték volna. Szabad magyarok települései lehettek, melyek a Váradot övező nemes falvakkal összeköttetésben állottak. Ennek a területnek a fejlődése hihetőleg egységes volt, míg az egyházi nagybirtok észak-déli irányban keresztül nem tört rajta. A középbirtok-töredékek egymástól elválasztva, a két szélén továbbra is megmaradtak. (Száka!). Tobolyt és részben Köröspeterdet a körösszegi uradalom szívtá fel.⁴⁰ Tarjánt, Szentandrást, Kecsetet, Lőkősházát régi gazdáik megtartották, de a gyér adatok is mutatják, hogy kapcsolataik a déli részekkel mind erősebbek lettek, bár falvaikban végig tekintélyes számú jobbágy volt.

Nehéz összefogni a középbirtokosságon belül történt eltolódásokat, melyek hatással voltak az itt élő népesség sorsára. A Toldiak a középkor végére akkora birtokot szereztek össze,⁴¹ hogy jobbágyságuk sorsát azonosnak vehetjük a nagybirtokon lakókéval. Az Ugrayak helyzete a korábbihoz viszonyítva inkább romlott. Falvaikból a déli részekről való szegény rokonok

³⁷ 1398: Esterh. R. 33. a. K. 450. — 1415: Ernst, 4078.

³⁸ 1472: Dl. 17320.

³⁹ 1213: VárReg. 51.

⁴⁰ 1422: Csáky, I. 311. és 340. l.

⁴¹ 1485: Dl. 36422.

egyre nagyobb részt foglaltak el, ami a birtokállomány változatlansága mellett természetesen a községek felaprózását és a jobbágylakosság csökkenését készítette elő. A középnemesség átlagánál azonban elég állandóság tapasztalható. Rosszabbodás csak azokban a falvakban figyelhető meg, ahol a körösszegi uradalom tért nyert. A falu nemesi részében a jobbágyság fogyott, de ezt a hiányt csökkentette a nagybirtok felén élő lakosság növekedése. Pontosabb és részletesebb adatokra volna szükség annak megvilágításához, hogy egy-egy falu népi fejlődése a birtokosok szerint miként vált szét. Példaként Komádit hozzuk fel. A Csákyak részéből, Kiskomádiból, vannak jobbágyneveink, a régi birtokosokat uraló Nagykomádiból csak nemes családneveket ismerünk.⁴² Egészen bizonyos, hogy Nagykomádin is éltek jobbágyok, de feltehetjük, hogy a lakosságnak mégis vékonyabb rétegét tették ki, mint Kiskomádiban. Azokban a községekben, amelyeket idegen erő nem zavart meg, végig jobbágy maradt a lakosság többsége. Bár néhány kivétel akad, pl. Csif és Kót, melyek különleges földrajzi helyzetük miatt szegényedtek el. Az első falu a Nagysárrét, a második pedig a Kissárrét nádasai között feküdt. Határuk szigetekből állott és a megművelhető terület növelésének korlátot szabott a víz, a láp. Nemes lakóik valószínűleg főként a Rétből éltek és mint pákászok, csikászok keresték meg kenyerüket. A Rét sok embert képes volt eltartani, de a lakosság szaporodásával, a lehetőségek állandósága mellett a szegényedésnek be kellett következnie.

A terület nemzetiségi viszonyait vizsgálva, először a falunévek bizonyágtételét kell meghallgatnunk. Az itt lévő 64 falunév közül 44 kétségtelenül magyar, 20 bizonytalan, de ebből csak kilenc olyan, mely arra mutat, hogy alapításánál idegen telepesek szerephez jutottak. A bizonytalanak vett, de minden valószínűség szerint magyar alapítású falvak: Bosold, Iráz, Kenéz, Kót, Okány, Toboly, Vekerd.⁴³ A három Ugra és Zsádány neve szláv eredetű, de a magyaroknál is használatos személynév,⁴⁴ és a névadás módja szintén magyar. A fennmaradó kilenc név közül hét nyelvileg ugyan magyar, de kétségtelen, hogy e falvak első lakói idegenek voltak: Böszörmény, Besenyő, Csehi, Oroszi, Orosztelek, Kis- és Nagytóti. Orosztelek megülői kivételével, a királyi hatalom telepítette le őket a Sebeskörös mellé a XIII. század előtt. Mint szigeteknek, a színmagyar környezetbe be kellett olvadniok, de a keveredést nem fogjuk túlértékelni, ha tudjuk, hogy a két Tóti és Csehi eredeti lakossága valószínűleg a tatárjárásban kiveszett.⁴⁵ Magánosságukat fokozta és beolvadásukat meggyorsította, hogy a szórványok különböző nemzetiségűek voltak és még a szlávok is

⁴² L. az Adattárban Komádi alatt.

⁴³ Kniezsa I. szíves közlése.

⁴⁴ Pais D.: Ugra. (M. Ny., 1918. 193. és k. l.)

⁴⁵ 1322: Anjou, II. 24. és 25. l. — 1284: Wenzel. XII. 421. l.

fajuk más-más ágához tartoztak. Tóti lakói délszlávok, amit az bizonyít, hogy templomuk a Balkánon nagy tiszteletnek örvendő Szent Demeterről volt elnevezve.⁴⁶ Csehit csehek,⁴⁷ Oroszit pedig ruthének, vagy oroszok alapíthatták. Böszörmény és Besenyő beolvadása a török elemet szaporította a bihari magyarságban. E falvak közül ma már csak Böszörmény áll, de a fennmaradt névsorok bizonyítják, hogy a XV. század óta nyoma sem volt bennük idegen nemzetiségnek és mindegyik, mint színmagyar falu pusztult el. Hasonló a helyzet a korai szláv településre mutató Peszerénél is. Az egykor Körösszeg és Berekböszörmény között állott Verneld neve német eredetű ugyan,⁴⁸ a névadás módja azonban tipikusan magyar és semmi okunk sincs német alapításra gondolni. Az itt élő magyarság alig volt kitéve idegen hatásoknak. Egyedül Peszere neve mutat korai szláv töredékre,⁴⁹ egyébként semmi nyoma, hogy a magyarság talált volna idejövetelekor valamilyen lakosságot. A falunevek kétségtelenül bizonyítják, hogy a táj középkorvégi képe szinte teljes egészében a magyarság munkájának tekinthető. Az idegen erők bevonása szintén a magyar irányító akarat tudatos cselekedete volt. Az egységes kép egyébként arról is tanuskodik, hogy bármilyen rétegből is lett légyen a közép-birtokosság összetéve, teljes egészében magyar volt.

Még szembeszökőbben bontakozik ki a vidék népének érintetlen magyarsága a jobbágy és földrajznevekből. 1379 személynévből csupán három határozottan idegen — két német, egy szláv, — de ezek közül is kettő XIII. század elejéről való keresztnév.⁵⁰ Bizonytalannak vettünk 218-at, de ezek nagyrésze szintén magyarnak tekinthető. 34 határnévből 30 kétségtelenül magyar, négy részben magyar, részben nyelvészetileg minősíthetetlen,⁵¹ de nem is idegen. Az összes fennmaradt emlékek ilyen egyöntetű bizonyossága megerősíti, a fentebb mondottakat, hogy t. i. a magyarság elsőnek szállta meg ezt a területet és a benépesítést irányító központi hatalom, valamint a szabadmagyarok birtokain élő alacsonyabbrendű népség is teljes egészében magyar volt.

⁴⁶ 1322: id. okl. és Mályusz E.: A középkori magyar nemzetiségi politika. (Századok, 1939. 267. 1.)

⁴⁷ Erneyi J.: Régi cseh telepítések hazánkban. (Föld és Ember, 1926. 65. és k. l.)

⁴⁸ Kniezsa I. szíves közlése.

⁴⁹ Kniezsa I. szíves közlése.

⁵⁰ Körösszegapáti 1221: Bognan. — Harsányon 1220: Oldruh. — Körösszegen 1443: Hensel.

⁵¹ Csehin 1284: Chokud er. — Harsányon 1524: Zakoly Rew. — Körszörmény 1526: Chorthyan terra. — Körösszegen 1489: vicus claustris.

	Személynevek						Földrajzi nevek	
	Középkori			XVI. századi			M.	B.
	M.	I.	B.	M.	I.	B.		
Körösszegapáti — —	25	1	2	9	—	1	—	—
Atyás — — — — —	11	—	9	3	—	—	1	—
Berekböszörmény — —	19	—	2	47	—	1	—	—
Besenyő — — — — —	13	—	3	21	—	—	—	—
Bibateleke — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Boldogasszonyteleke —	2	—	—	—	—	—	—	—
Bosold — — — — —	—	—	1	4	—	—	—	—
Bökény — — — — —	1	—	1	22	—	5	—	—
Bölcsi — — — — —	3	—	—	14	—	5	—	—
Csehi — — — — —	—	—	—	—	—	—	2	1
Csif — — — — —	8	—	2	3	—	—	—	—
Csökmő — — — — —	15	—	2	18	—	2	8	—
Csősztelek — — — — —	1	—	1	—	—	—	—	—
Darvas — — — — —	—	—	—	15	—	1	—	—
Ész — — — — —	6	—	3	4	—	1	—	—
Fancsika — — — — —	—	—	—	3	—	2	—	—
Félegyház — — — — —	—	—	2	—	—	—	—	—
Gyakháza — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Gyanté — — — — —	1	—	—	24	—	—	—	—
Harsány — — — — —	—	1	—	12	—	—	—	1
Hát — — — — —	6	—	3	14	—	3	—	—
Kishomorog — — — —	14	—	4	—	—	—	—	—
Iráz — — — — —	19	—	2	21	—	2	—	—
Iregd — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Kecsét — — — — —	2	—	1	2	—	—	—	—
Kenéz — — — — —	15	—	2	8	—	1	—	—
Kérsziget — — — — —	—	—	—	7	—	2	—	—
Nagykomádi — — — —	5	—	—	—	—	—	3	—
Kiskomádi — — — — —	—	—	—	10	—	—	—	—
Kót — — — — —	—	—	1	1	—	—	—	—
Körmösd — — — — —	25	—	2	24	—	2	—	—
Körösszeg — — — — —	46	1	9	21	—	3	2	1
Lókösháza — — — — —	—	—	—	8	—	4	—	—
Megyer — — — — —	—	—	—	2	—	2	—	—
Méhes — — — — —	—	—	—	3	—	—	—	—
Nagyfalu — — — — —	1	—	1	25	—	2	—	—
Nyésta — — — — —	3	—	—	18	—	6	4	—
Okány — — — — —	1	—	1	32	—	5	—	—
Oroszi — — — — —	—	—	—	16	—	3	—	—
Orosztelek — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Ökörkerék — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Ós — — — — —	1	—	—	—	—	—	—	—
Peszere — — — — —	11	—	2	17	—	3	—	—
Köröspeterd — — — —	101	—	13	26	—	4	3	1
Petlend — — — — —	16	—	15	22	—	6	6	—

	Személynevek						Földrajzi nevek	
	Középkori			XVI. századi			M.	B.
	M.	I.	B.	M.	I.	B.		
Péntekülése — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Piski — — — — —	—	—	—	—3	—	—	—	—
Mezősas — — — — —	1	—	1	17	—	1	—	—
Szakál — — — — —	—	—	—	17	—	2	—	—
Szentandrás — — — —	—	—	—	33	—	14	—	—
Szentmiklós — — — —	—	—	—	5	—	—	—	—
Szőcsköd — — — — —	—	—	—	14	—	5	—	—
Tarián — — — — —	3	—	—	22	—	2	—	—
Toboly — — — — —	—	—	—	14	—	1	—	—
Told — — — — —	17	—	6	26	—	5	—	—
Kistóti — — — — —	10	—	3	23	—	1	—	—
Nagytóti — — — — —	21	—	—	16	—	7	—	—
Tölgykerék — — — —	2	—	4	1	—	—	—	—
Monostorosugra — — —	—	—	1	17	—	2	1	—
Középugra — — — —	9	—	3	8	—	1	—	—
Kisugra — — — — —	—	—	—	12	—	4	—	—
Vekerd — — — — —	1	—	—	—	—	—	—	—
Verneld — — — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Zsadány — — — — —	1	—	1	18	—	4	—	—
	436	3	103	722	—	115	30	4